

HISTORICKÁ ZELEŇ V PRAZE JAKO VÝZNAMNÝ KRAJINÁŘSKÝ A BIOLOGICKÝ ČINITEL

Jaromír Strejček

Pod pojmem historická zeleň jsou obvykle myšleny zahrady a parky u historických objektů, paláců a zámků. Méně často již jsou takto uvažovány i areály zeleně bez přímé vazby na historické budovy.

V podstatě stejnou charakteristiku má i historická zeleň v Praze.

Příkladem areálů historické zeleně v návaznosti na historické budovy jsou Valdštejnská zahrada, bývalá klášterní zahrada Vojanovy sady, park Cibulka, parky u zámků v Troji, na Zbraslavi, ve Vinoři, v Čakovcích a jinde.

Příkladem areálů historické zeleně, která není doplňkem k významné historické budově, ale tato zeleň měla již od začátku svoji vlastní samostatnou funkci, jsou obory a bažantnice. Tyto areály zeleně jsou často doplněny cennými historickými budovami či jinými architektonickými doplňky, ale tyto stavební prvky nemají určující funkci v areálu zeleně. Příkladem zde mohou být obory Stromovka či Hvězda. Oba areály mají doplňující stavby, letohrádky, které ale měly pouze funkci loveckých zámečků, míst odpočinku po lovu. Nebyly a ani později se nestaly převažujícím prvkem v architektonickém uspořádání celého areálu, i když např. řešení hlavních cest a průhledů ve Hvězdě je na letohrádek vázáno – to ale mělo opět přímou vazbu na hlavní funkci tohoto areálu zeleně – lov. U Stromovky, kde v rámci obory byly původně hlavními komponenty lužní les, rybník, louky a rameno řeky, došlo časem k přetvoření na přírodní park s vysokým procentem zaměření na bohaté dendrarium – sbírku cizokrajných dřevin. Čistě loveckou funkci bez jakéhokoliv významnějšího stavebního doplňku představují bývalá obora v Uhřetěvsi nebo bažantnice v Satalicích, které rovněž musíme počítat do historické zeleně. U bažantnice v Satalicích jde dokonce o praktickou vazbu na zámecký park ve Vinoři, tedy již na areál vázaný na objekt zámku. Tato vazba je zde provedena formou alejí podél spojovacích cest takovým způsobem, že zde byla v náznacích parkově přetvářena a architektonizována i okolní zemědělsky intenzivně obdělávaná krajina, podobně jako ve známém areálu kolem Lednice a Valtic na jižní Moravě, i když zde v mnohem menším a skromnějším provedení.

Svéraznějším areálem je Petřín jako celek, představující soubor různých prvků zeleně. Strahovská zahrada je bývalá klášterní zahrada; spojuje v sobě jak funkci doplňku významného areálu historických budov, tak areálu hospodářské zeleně, tj. ovocné sady a v minulosti i vinice, stejně tak i lesní partii upravenou umělými jeskyňkami v pískovcových skalách a cestičkami pro místo oddechu a rozjímání obyvatel kláštera.

Z Lobkovické zahrady (snímek Z. Helfert)

Dalšími komponenty jsou zahrady Seminářská a Nebozízek, které dříve měly v některých částech vinice, dnes jsou to převážně ovocné sady. Kdysi čistě zahradnicko-architektonický doplněk Lobkovického paláce tvořila Lobkovická zahrada; v současné době je zde původní uspořádání téměř zcela zastřeno nálety dřevin a přerostlými původními porosty. Dalším komponentem areálu Petřína je zahrada Kinských; je to v podstatě přechodná forma od samostatného areálu zeleně s doplňujícím letohrádkem k formě zeleně jako doplňku tohoto letohrádku. Nejpřirozenějším areálem je na Petříně podvrcholový lesní pás, který prakticky prostupuje všechny uvedené areály. Jak můžeme zjistit z různých historických pohledů, existoval zde tento pás nejméně od 15. století a jistě i dříve. Je to pravděpodobně pozůstatek souvislejších lesů, které byly kolem Prahy v dávných dobách. To, že zde tento pás přetrval, bylo hlavně způsobeno geomorfologickým utvářením terénu, neboť zde jde o horní hranu pískovcové náhorní tabule usazenin křídového moře, kde pískovcové skály tvoří těžko hospodářsky využitelný terén. A posledními komponenty areálu Petřína jsou formace na náhorní plošině, navazující na barokní opevnění – jsou to růžový sad a květnice, založením nejmladší areály.

Zvláštní formou historické zeleně je zeleň na vltavských ostrovech, jejíž vznik je jednak spontánní, jednak záměrný ve formě parku.

Jak již je z výčtu areálů historické zeleně a jejich charakteristik jasné, je pojem „historická zeleň“ značně obsáhlý a může být vykládán i značně subjektivně. Domní-

Střelecký ostrov (snímek J. Janatková)

vám se, že kritéria pro zařazení areálu do pojmu historické zeleně by bylo možné shrnout do těchto bodů:

1. zeleň jako nedílná součást stavebního objektu zařazeného mezi historické památky,
2. zeleň jako samostatný areál, který má přímou vazbu na významné historické události či činnost, rovněž zařazený jako takový mezi historické památky,
3. zeleň jako samostatný areál, který plnil v minulosti určitou hospodářskou funkci odlišnou od výroby dřevní hmoty, a zachoval se proto do současnosti jako soubor věkovitých stromů, jejichž stáří již podstatně přesáhlo dobu obmýtí (tj. optimální dobu pro pokácení a využití jako kvalitní dřevo).

Určitou formu historické zeleně představují i jednotlivé staré a významné stromy či stromořadí.

To byl zatím spíše historicky pojatý pohled na pražskou historickou zeleň. Podívejme se nyní podrobněji na její funkci v pojetí přírodovědy a na vazbu této funkce i na historický vznik či vývoj této zeleně. Nejmarkantnější funkci, kterou v naší přírodě historická zeleň často plní, je funkce krajinyotvorná. Vždyť zcela jinak by vypadalo známé panoráma historického jádra Prahy bez zeleně na Petříně, Strahově, bez zeleně pražských ostrovů, zahrad pod Hradem, atd.

Důležitou funkcí je její význam pro životní prostředí obyvatel Prahy. Historická zeleň zde plní nejen potřeby estetické, pocit příjemného prostředí, ale i důležité funkce

zdravotní, počínaje obohacováním ovzduší kyslíkem, přes zmírňování hluku až k zachycování nečistot v ovzduší. Tyto funkce nejsou ovšem charakteristické pouze pro historickou zeleň, ty plní každý vzrostlý a dobře upravený městský park či zahrada.

Hlavní a specifický biologický význam určité formy historické zeleně je v plnění funkce refugia některých dnes již vzácných či silně ubývajících organismů.

Tuto funkci ovšem neplní všechny typy historické zeleně, ale pouze zeleň blížící se svým charakterem přirozeným formám zeleně v zachovalých přirozených lesních formacích – pralesích. Proto lze také hovořit o refugiích pro pralesní formy organismů.

Tento charakter blízký přirozeným formám splňují historické krajinářské plochy a zahrady, zvané také anglické. Naproti tomu historické parky a zahrady, které mají přísně architektonizované formy, zvané také francouzské, kde je vlastně zeleň pouze vhodným materiálem pro různé úpravy bez ohledu k jejím přirozeným formám a vzrůstu, tuto funkci nesplňují. Nesplňují ji ani areály hospodářské historické zeleně, tj. ovocné sady, vinice, apod. V určité míře tuto refugiální funkci splňují i již zmíněné jednotlivé věkovité stromy a stromořadí roztroušené ve volné krajině.

Vojanovy sady (snímek J. Janatková)

Chotkovy sady (snímek Z. Helfert)

Podívejme se nyní blíže na obsah této funkce refugia pro vzácné a mizející druhy organismů. Je třeba si uvědomit, jaké byly podmínky v krajině v době, kdy většina areálů historické zeleně vznikala. Ještě v polovině minulého století, jak můžeme zjistit z dobových publikací, byla v nejbližším okolí tehdejší Prahy, např. na Letné, na Strahově, na Vinohradech (a to hned za Koňskou branou, tj. za dnešním Národním muzeem), příroda značně přirozená, byla to sice zemědělsky obdělávaná a využívaná krajina, ale značně jednoduchým tradičním způsobem s dosti velkým podílem pastvy domácích zvířat na plochách nevhodných pro polaření, kterých bylo kolem tehdejší Prahy dost. Lesní hospodaření bylo převážně pařezové (výmladkové), tj. zůstávala zde stále podstata původního přirozeného složení skladby dřevin, odebíraly se pouze ze starých pařezů vyrůstající výmladky. Kromě toho byly do tehdy zakládáných areálů obor, parků a zahrad často zahrnuty a ztvárněny i původní lesní porosty (lužní lesy, dubiny aj.) i některé přirozené vodní systémy, např. stará říční ramena.

Všechny tyto okolnosti podmínily i to, že do nově utvářených areálů pronikaly a usazovaly se zde některé druhy živočichů a rostlin, kterým toto prostředí svým ekologickým charakterem vyhovovalo.

Z rostlin to jsou např. některé prvky lužního lesa nebo prvky teplých hájů, kterým rozvolněné uspořádání parků zajišťovalo ekologické potřeby. Dále některé druhy hub, vázané na odumírající dřevo.

U zvířeny je to obdobné, ale přistupuje tu ještě skutečnost, že zde často jde o druhy, jejichž životní nároky jsou nejvíce splněny v přirozených pralesích, kde je dostatek přestárých, postupně odumírajících stromů. Ze saveců jsou to například některé druhy

netopýrů, které vyžadují dutiny starých stromů jako nezbytnou podmínku své existence. Podobně i některé druhy ptáků potřebují pro své hnízdění přirozené dutiny stromů, i když se některé již dokázaly přizpůsobit natolik, že používají i umělé dutiny, tj. ptačí budky. Nejzávažněji se ale vazba na staré stromy projevuje u bezobratlých živočichů, na prvním místě u hmyzu. Zde jsou to celé přirozené ekosystémy, jejichž činností je odumírající a odumřelá dřevní hmota postupně rozkládána až na humus, z něhož opět čerpá živiny nové pokolení. Do tohoto přirozeného koloběhu látek člověk stále více svým hospodařením a úpravami zasahuje, a tím často způsobuje porušení či silné omezení všech těchto přirozených vazeb. Celý tento mikrosvět dřevních hub, různých typů mikroorganismů, červů, stonožek, hmyzu a jiných skupin bezobratlých živočichů v sobě zahrnuje i celou řadu vzácných druhů, kteří ze současné silně kultivované krajiny ustupují a mizí. Zákonitosti a vazby v tomto mikrosvětě včetně zapojení těch vzácných druhů namnoze ještě ani neznáme, nevíme tudíž ani, zda by nám některé z těchto organismů nemohly být někdy i velmi prospěšné. Je tedy jak z hlediska kulturního, udržení bohatství druhů i do budoucnosti, tak i z hlediska praktického, možnosti hospodářského využití, naší povinností pokusit se uchovat životní podmínky pro všechny druhy organismů.

A jsou to právě areály historické zeleně, které se stále více stávají posledními útočišti pro celou řadu těchto organismů. Je třeba si uvědomit, jak velké změny nastaly mezitím v okolní krajině; ta byla silně zkultivována, někde i zastavěna, z krajiny zmizela celá řada starých stromořadí podél silnic a cest, zmizela řada remízků a skupin stromů mezi poli – tento trend běží již od začátku tohoto století. Vlivem současných změn ve využívání krajiny, změn v zemědělském i lesním hospodářství, se tempo tohoto ochuzování krajiny o přirozené prvky ještě silně zrychluje. Např. v současných hospodářských lesích, kde lesní hospodářské plány neumožňují přetrvání skutečně starých stromů, mizí celá řada organismů i ve velkých lesních komplexech, ač jde o druhy čistě lesní.

Ale ani trvalá možnost uchování životních podmínek těchto organismů v areálech zeleně není všelék. Většina z nich totiž potřebuje i určitou migraci, stěhování jedinců a jejich výměnu mezi jednotlivými populacemi. Je-li některá populace trvale zcela izolována, ztratila možnost migrace jedinců, pak často postupně odumírá až zcela zmizí. Jde tedy nejen o uchování ostrůvků životních možností, ale i o uchování spojovacích bodů. Tuto funkci zde může plnit rozptýlená zeleň v krajině, jednotlivé staré stromy, stromořadí, atd., které rovněž k historické zeleni patří. Jde jen o to, aby jejich hustota v krajině byla dostatečná; to je nejen v zájmu uchování vzácných druhů organismů, ale nás všech, neboť to současně zabráňuje přílišnému zprůmyslovění a odlidštění hospodářsky plně využívané krajiny.

Z uvedených skutečností vyplývá i různý přístup k účinné ochraně historické zeleně. U areálů historické zeleně, které jsou tvořeny zelení uměle tvarovanou, kde v celém areálu jde o vyjádření architektonické myšlenky pomocí živé zelené hmoty, tj. u již zmíněných zahrad a parků tzv. francouzských, má a vždy bude mít při úpravách a zásazích hlavní slovo zahradní architekt spolu s památkářem (podobně i u historicky vázaných ovocných sadů a zahrad). Naproti tomu u krajinářských parků, tzv. anglických, musí být vždy zvažována velmi pečlivě i otázka biologická ve vztahu k životním potřebám výše zmíněných organismů. Je zde nutné rozumně skloubit

potřeby údržby či obnovy původního architektonického záměru s nutností uchování funkce refugia.

Lze to dobře vyjádřit i z hlediska právního. Jestliže první okruh historické zeleně lze jednoznačně a dostatečně chránit podle zákona č. 22/1958 Sb., o kulturních památkách, pak bychom u druhého okruhu s touto ochranou nevystačili. Zde je možná a nutná ještě ochrana podle zákona č. 40/1956 Sb., o státní ochraně přírody, který v chráněných územích má zahrnut i pojem „chráněné parky a zahrady“. To pak umožňuje zakotvení odpovídajících ochranných podmínek i z hlediska biologického. Tím je možné zabránit tomu, aby např. z hlediska zahradníků přestárlé či netvárné stromy byly příliš radikálně odstraňovány, a tím prakticky zanikla funkce refugia pro celý soubor organismů v daném areálu historické zeleně. V praxi to sice někdy znamená ztížení a zpomalení akcí údržby či rekonstrukce areálů historické zeleně, ale každé jiné řešení by na jedné straně přinášelo momentální usnadnění práce, na druhé nenahraditelné škody. Je nutné mít na zřeteli, že naše příroda v tomto smyslu již prakticky žádné další rezervy nemá!

Závěrem lze tedy konstatovat, že historická zeleň má v naší přírodě i společnosti své významné postavení, a to nejen jako prvek kulturně historický a estetický, ale i jako významný a dnes již nezastupitelný prvek biologický, že má tedy značný celospolečenský význam, který v budoucnu ještě vzroste.